

В конюшне с красной крышей
Мы ухаживали за верховыми лошадьми.
Ухаживая за верховыми лошадьми,
Мы наших старших братьев вспоминали.

В конюшне с белой крышей
Собираются наши сверстники.
Хоть и собираются вместе наши сверстники,
Но только в редкие свободные часы.

Из дворов с сосновыми заборами
С шумом парами мы выезжали скакать
И учиться искусству шашечного боя.

Курьерская машина на шести колесах
Везет нас к месту наказания.
По дороге к этому месту
Нас бьют шомполами.

Урядник Доржинов с прищуренными глазами,
С криком, контролируя всех, командует.
Молодые калмыки-казаки
Должны вести себя осторожно.

Военные песни являются органичной частью песенной культуры калмыцкого народа. В этих песнях отражены и суровая школа жизни калмыцкого народа, и лирические моменты, и ценности жизни. В текстах песен воплощены мысли и думы, чувства и мироощущение калмыков того времени.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бадгаев Н.Б. Свидетельства давно минувших дней // Тегин герл. 1989. № 1. С. 101–103.
2. Басхаев А.Н. Участие калмыков в русско-турецких войнах второй половины XVII века // Вестник КИГИ РАН. 2008. № 1. С. 16–21.

ББК 85.314

ТӨРСКЭН ХАРСГЧ АЛДР ДЭЭНД НЕРЭДСН ДУУДЫН ТУСКАР

Б.Х. Борлыкова

Статья посвящена калмыцким песням о Великой Отечественной войне: дается история их создания и краткий музыковедческий анализ.

Ключевые слова: *Великая Отечественная война, музыка, песня, марш.*

The present article is devoted to description of the Kalmyk songs about the Second World War. Their history and brief analysis of the melody can be found in the article.

Keywords: *the Second World War, music, song, march.*

Хальмг амн зокъялын нег кеермжнь – дун. Хальмг улс дуунд дурта болн хару. Дун күүнэ жирһлэ бат залһлдата болсар «жирһлин жирн нээмн айс, зовлңгин зун нээмн айс» гиж темдглсн болдг. Ямаран йовдл харһвчн: дэн, аюл, зуд болвчн, хүрм, гиич, байр болвчн – цуг эн тоот дуунд орж дуулгдна.

Хальмг улсин туужлгч дуд дунд Төрскэн харсгч Алдр дээнэ цагин дуд онц орм ээлжэнэ. Эн дуудын туужин тускар келгдсн статьяс бээнэ: Илишкинэ Нарна «Өэт майор: дууна туужас» [1], Налан Шевлдэн «Дээнэ цагт харсн дуд» [2] болн нань чигн.

Номт Б.Б. Оконовин бичсэр, «Алдр Төрскэн харсгч дэн олн улсин чеежд хадгддад, халун зүркнэс харсн үгмүдэр келгдж, айст орулгддад, үрни үрнд дуулгддад йовна» [3].

Хальмг шүлглэнд төрскэн харсч бос-сн улсин күсл болн ухан-седкл лавта үнэр үзүлгдсн.

Дээнэ түрүн сармудт хальмг шүлгчнрин төрскнч төрэр үүдэсн урн үгин нэрн бичгин шүлгүд болн дуд газетмүдт журналмүдт барлгдж, радиоһар зэңглгдсн. 1941 жилин чилг-

чэр Хальмг Таңһчин дегтр һарһач бичэчнрин шүлгүдин кесг хураһус, дегтр һарһв.

Үлгүрләд келхд, 1942 жил Хальмг АССР-ин Совнаркомин хургин шиидврэр «Хальмг мөртө цөргчнрин дуд» дегтр [4] барас һарсн. Энүнд Төрскэн харсгч Алдр дээнд нерэдсн хальмг шүлгчнрин хамгин сэн зокъялмуд айст орулгддад, дуудт хуврв. Дегтрин халхст арвн нээмн дууна үгмүд бичэтэ: Ожан Байрин «Сталинэ туск дун», Баснга Му Көвүнэ «Ворошиловин туск дун», Сусен Аксена «Городовиковин туск дун», Баснга Баатрин «Хальмг мөртө цөргчнрин дун», «Хальмг мөртө цөргчнрин марш», «Жаңһрин баатрмудын дун», Леежнэ Цернэ «Өмөн эрвлл уга», «Арнзл күлгүдэн тохий», Инжин Лижин «Баһчудын дээч дун», «Бумбин орн», Көктөн Элдэн «Менд йов», «Мана керг зөвтэ», Эрднин Муутлын «Хальмг дээчнрин дун», «Эврэ жирһлэн харсий», Доржин Санһж-һэрэн «Ордентэ комсомол», Буханкин Бадмин «Комсомол» болн Хальмг негдгч полкин дуд: «Аштаб полк», «Тавн уулын белд».

Хальмг АССР-ин Совнаркомин хургин да-алһврар дээнэ туск шүлгүд цуглулад, көгжмд

орулад, барт белдснь – Хальмг улсин ачта артист, көгжм нээрүлөч Доржин Санһж-һэрэ. Доржин С.-һ. Төрскән харсгч Алдр дән эклхлә, эврә дулар цергт мордад, 110-гч Хальмг мөртә цергт церглв. Тендән ду-бииһин ансамбль экләд бүрдәв. Зуг удан боллого, театрин кергәр Элстүр дуудгдсн. Тер үүмәтә цагт Хальмг театрин артистнр Улан цергчнрт сүрә өгхәр олн наад тәвдг бәәж.

М.К. Кулькова «Сангаджи-Гаря Дорджин. Жизнь и творчество» гидг дегтртән [5] деер келгдсн зәрм дууг көгжмин халхас шинжлв: «Ордентә комсомол», «Городовиковин туск дун», «Бумбин орн», «Әмән әрвлл уга». Үлгүрлхд, 1941 жил Доржин Санһж-һэрә Леежнә Цернә бичсн «Әмән әрвлл уга» шүлгиг көгжмд орулад, ду һарһв. Дууна һол утхнь: күүкн цергт иньгән мордулжана. Хаалһднь һарһад йовулхларн, иим үгмүд келнә:

*Менд йов, иньг минь,
Махссн хортан дар,
Күмни амулц делгрәхд
Күчән бичгә әрвл.*

Дууна айснь гейүртә болн лирико-драматическ. Дууна кев-янз: хойр зәңгәс бүрдсн 5 бадг. Тональность – до минор, көгжмин кемжән - 2/4 [6].

«Хальмг мөртә цергчнрин дуд» дегтрт олн дуд *марш* гидг көгжмин жанрла ирлцнә. **Марш** (франц. *March* – уралан йовлһн; англ. *marsch*, нем. *Marsh*, итал. *marsia*) – көгжмин жанр, олн улс нег кевәр тавшулхин кергт бүрдсн зокъял (цергә йовлһн) [7]. Үлгүрләд келхд, Доржин Санһж-һэрә Баснға Баатрин «Хальмг мөртә цергчнрин марш» шүлгиг көгжмд орулад, шин марш үүдәсмн. Маршин давтрт иим үгмүд харһна:

*Хоңһрин ачнр, уралан!
Хүрүләд чашкарн чавчия,
Хортна хогинь тасләж,
Холваднь өшәһән авия!*

– гиж дуудвр чигн, андһар чигн болад, цергч, дәәч болһна зөргинь немж, урмдынь батлсн. Ямаран күчр, тодрха неквр терүнд тәвгдж, улсин седкл, уха эзлж, ноолданур зөрүлжәхинь мел ил.

«Хальмг мөртә цергчнрин маршин» айс сергмжтә болн зөргтә. Маршин кев-янзнь хойр әңгәс болн эклцәс тогтна. Тональность – ре-минор, көгжмин кемжән - 2/4.

1971 жил дәәнә кәлд һарсн «Хальмг мөртә цергчнрин дуд» дегтрәс Доржин Санһж-һэрән бичсн дууг М. Грачев авад, шинәс дигләд, Н. Эрендженовла хамдан «Дуд» дегтрт [8] барлв. Хөөннь, 1995 жил деер темдглгдсн дуд Эрднин Андрейин «Бичә мартый!» гидг дәәнә дуудын хураңһуд [9] орв.

Дәәнд орад, Алдр Төрскән харсад, әмән өгсн хальмг үрдүд цән биш. Терүг тооһарн

герчлжәх олн улсин дуд бәәнә. Тедн дунд *дом-брт келдг дуд*: «Хожан Әәт майор», «Түмдән Тәәхә», «Аакин көвүн Әлдәш» болн нань чигн дуд. Тер дуудыг олн улс эндр өдр күртл дуулна.

«Хожан Әәт майор» дуунд Баһ Дөрвд нутга Цаһан Нуура Хожан Әәт гидг күүнә тускар дуулгдна. Төрскән Харсгч Алдр дән эклхд, Әәт Улан Цергт мордад, зөрмг кевәр фашистнрлә ноолдад, әәрмин толһач болад, майор цергә цол зүүсмн. Зуг Төрскән харсхин төлә Киевин Лукъяновка хотна өөр болсн бәрлдәнд орлцад, бууһин сумнла харһад, әмнәсн хаһцв. Эн һашута йовдлын тускар иигж дуулгдна:

*Буурл гинә һалзн мөрнә гинә,
Бууһин гинә дунднь бухад-цегләд йовна.
Буудан гинә мергн Хожан Әәт майор,
Бууһин гинә сумнла харһвч, хәәмнь.*

«Хожан Әәт майор» дууна үгнь болн айснь олн-әмтнә. Эн дун олн бадгта, дууна айснь йир гейүртә.

Алдр ик зөргтә йовдл һарһсн героймудын негнь – хальмг итклтә үрн сержант Делгә Эрднь. 1942-гч жил Делгә Эрднь Тең һолын амн деер ик баатр йовдл һарһад, олн фашистнриг күүчәд, хооран цухрл уга бәәв. Өшәтнә сумнла эн харһж хорв. Энүнә тускар Хальмг улсин нертә домбрч Манжура Булһн «Делгә Эрднь» ду һарһв:

*Хальмгин негдгч Герой гинә Эрдни
Хацхатн, хальмгуд гинәд хәәкрәд-ла бәәсм-ла.
Хацхатн, хальмгуд гинәд хәәкрәд-ла бәәхләрн,
Хооран бичә цухртн гинәд хәәкрәд-ла бәәсмн.*

«Делгә Эрднь» домбрт келдг дун. Дууна айснь түргн болв чигн, геүйртә.

Төрскән харсгч Алдр дәәнә лирическ дуудын дунд иньгт нерәдсн дуд цән биш. Үлгүрлхд, «Нүүдлә» (үгнь болн көгжмнь Жимбин Б.), «Адяш» болн нань чигн. Долбанск района медәтнр болхла, «Янкара» гидг ду дуулна. Эн дууна туужин тускар Төрскән харсгч Алдр дәәнд орлцач 85-та көгшә Налан Манжин Шевлдә маднд келж өгв: «Эн дун дән эклснә хөөн, хойр-һурвн сар болсн алднд, Долбанск районд һарһсн. Цергт мордсн көвүн седкл туссн Янкара күүкнд нерәдж эн ду һарһв. *Янка* гисн үг «сәәхн, өкәр» гидг утхта».

*Яралдулад малтсн окопин деегүр
Яргад ярплан нислднә,
Яргад ярплань нисв чигн
Янкара иньгм сангдна.*

*Бичсн бекм зандн билә,
Бичсн үзгм мөңгн,
Бичсн һарм алтн билә,
Бичкәхн күүкн Янкара.*

*Хойр хората модн гернь
Хотна захднь дүцгэнэ,
Хо шар Янкараган санхнь
Хоолдм хот орхи.*

*Далн сумта автомат-бунь
Далыгым цокжэ генүлнэ,
Дурта иньг Янкара чамлаһан
Дэжжэ харһхмн берк-ла.*

Дууна сүл һурвн бадгт күүкн иньг көвүндэн
нерэджд дуулна:

*Нег амта буугинь үүрэд,
Немииг дархар һарлач,
Немииг дархар һарв чигн
Неригэн һарһад ирич.*

*Хойр амта буугинь үүрэд,
Немииг дархар һарлач,
Немииг дархар һарв чигн
Хэрү-ла мөнд ирич.*

*Ик захта күлтигинь
Ирх гинһэд хадһлаһав,
Ирхәр седсн иньг минь
Ирш уга болвч.*

Дууна айснь лирическ болн уйдһта.

Хальмг шүлгчнрин, көгжмчнрин һарһсн
дуд баһ биш болвчн, талдан келнэс ду орчулж,
эврлөһөн әдл энкәрлж, дуулж йовсна тускар келх
кергтә. Әдн дунд орс «Катюша» онц орм эзл-
нә. Дууна үгнә – М. Исаковский, көгжмнә – М.
Блантерин, хальмг келнд орчулснә – Хальмг
улсин шүлгч Бембин Тимофей.

*Альмн, кедмнә модн цецгәлж,
Асхрәж будн һолыг бүркнә.
Эрг тал Катюша ирәж,
Эгц чагчм деер зогсна.
Тиигәж зогсн, күүкн дуулна,
Теегин һәрдиг эн магтна.
Дурта иньгән санжәл дуудна,
Дурләж бичгинь хадһлх болна [10].*

Ашлад келхд, Төрскән харсгч Алдр дэәнә
туск хальмг улсин дуд элвг болсн деерән ик гүн
утхта, дэәч зөргәр омглсн бичлһтә, оln-зүсн
көгжмтә. Цааранднь хальмг цөргә дуд, келнә
болн көгжмин халхар шинжлх ицлтәвидн.

ОЛЗЛГДСН ЛИТЕРАТУР

1. Илишкин Н. Әт майор: дууна туужас // Хальмг үнн, 1985, мартын 5. С. 4.
2. Налан Ш.М. Дэәнә цагт һарсн дуд // Хальмг үнн, 1999. моһа сарин 14. С. 3.
3. Окна Б.Б. Дууна үндснә – жирһл // Төрскән һазрин дуд. Элиста, 1989. С. 20.
4. Хальмг мөртә цөргчнрин дуд. Бүрдәсн Доржин Санһж-Һәрә. Элст, 1942. 21 с.
5. Кулькова М.К. Сангаджи-Гаря Дорджин. Жизнь и творчество. Элиста, 2008. 144 с.
6. Там же. С. 86.
7. Музыкальная энциклопедия: В 6 т. / глав. ред. Келдыш Ю.В. Т. 3. М.: Советская энциклопедия; 1976. С. 463.
8. Дорджин С. Песни / сост. Н. Эрендженов. М.: Советский композитор, 1971.
9. Бичә мартый! Дэәнә-патриотическ дуудын хуранһу. Бүрдәсн Эрднин А.Б. Элст, 1995. 75 с.
10. Там же. С. 28.

Зәңгчин нерн: Налан Манжин Шевльдә – 85 на-
ста, Долбанск района торһуд.

ББК 81.2(2Росс=калм)

О СОСТАВЕ ВОЕННОЙ ЛЕКСИКИ В «КАЛМЫЦКО-РУССКОМ СЛОВАРЕ» 1977 г. ИЗДАНИЯ

Н.М. Мулаева

В данной статье военная лексика рассмотрена на материале «Калмыцко-русского словаря» под редакцией Б.Д. Муниева (М.: Русский язык, 26000 слов) 1977 г. издания. Всю военную лексику данного словаря можно разделить на семь лексико-семантических групп. В нее вошли как современные, так и устаревшие слова, многие из которых являются заимствованиями из русского языка.

Ключевые слова: словарь, военная лексика, оружие, доспехи, военные подразделения.

In the Mongolian languages military vocabulary is studied not enough. In this article military vocabulary is considered on the material of the Kalmyk-Russian dictionary, published in 1977. The whole vocabulary of this dictionary can be divided into 7 lexico-semantic groups. There are as modern, so obsolete words in these groups, many of them are loan-words from Russian language.

Keywords: dictionary, military vocabulary, weapons, armour, military sub-units.